

Hikmat-i karīmān

Year 4, autumn 2025, No.

Introduction and Analysis of the Oldest Manuscript of the Book

"Known as "Imamat" or "Kashf al-Haqq

Kazem Ostadi¹

Abstract

This Persian work, written in the 11th century, discusses "proof of Imamat, virtues of the Imams (A), and criticisms of caliphs." The author's name and the title are not mentioned, leading to disputes over its attribution, and controversies about its authenticity and potential theft. Analyzing the manuscript's features is essential to understand its historical and cataloging aspects. This study employs a descriptive-analytical method and inductive approach to examine various versions, focusing on the oldest manuscript. Currently, the earliest dated copy is in the Hujjat School Library, titled "Kashf al-Haqq," with catalog number 542, dated 1065 AH, copied in Mashhad. It is likely that the manuscript transferred from Sheikh Muhammad Khatun Library in Hyderabad to Mashhad, making it accessible to Iranian scribes.

Keywords: Manuscripts, Hujjatiyah Library, Hadighat al-Shi'a, Moez al-Din Ardistani, Muhammad Khatun Ameli, Mirlouhi.

---

1. Student in Quran and Hadith Sciences from Qom University of Quran and Hadith.

Email: kazemostadi@gmail.com

Orcid: 0000-0002-4250-3189

حكمت كريمان

السنة الرابعة، خريف سنة ١٤٤٧، الرقم الثالث عشر

استعراض ودراسة اقدم نسخة خطية للكتاب المشهور بالإمامة أو كاشف الحق

كاظم استادي^١

هذا البحث يتناول اثرا فارسياً حول «إثبات الإمامة، فضائل أهل البيت و مطاعن الخلفاء» تم تأييفه في القرن الحادي عشر الهجري ولم يذكر فيه اسم المؤلف ولا اسم الكتاب، وهو مشهور حالياً بعناوين مثل «كاشف الحق» و «الإمامة» إنَّ عدم درج اسم المؤلف والكتاب أذى الى ظهور اختلافات واسعة حول نسبة هذا الاثر إلى اشخاص مختلفين وأثار نقاشات عديدة حوله. ونظراً للسجلات القائمة حول أصالة الكتاب أو كونه منتحلاً، كان من الضروريّ تبين أبعاده الفهرستية. بناءً على ذلك يسعى هذا البحث إلى تعريف ودراسة أقدم نسخةٍ من الكتاب للوقوف على خصائصها الفهرستية والتاريخية والمعلومات الجانبية التي تقدمها. اعتمدت الدراسة الحالية المنهج الوصفي- التحليلي والاستعانة بالاستقراء، حيث تمت مراجعة ودراسة النسخ الخطية المختلفة لهذا الاثر مع التركيز بشكل خاصٍ على النسخة الأقدم وتحليلها. وبناءً على المعلومات المستخرجة من الفهارس المختلفة، تبينَ أنَّ النسخة الخطية في مكتبة مدرسة «حجتيّة» بعنوان «كاشف الحق» بالرمز ٥٤٢ وتاريخ ١٠٦٥ هـ.ق. هي أقدم نسخة مؤرخة لهذا الأثر، وقد نسخها "محمد بن يوسف بن محمود بن حاجي حيدر" في مشهد الامام الرضا عليه السلام. كما يبدو أنَّ كتاب «كاشف الحق» انتقل إلى مشهد من خلال انتقال المخطوطات من مكتبة "الشيخ محمد خاتون" في حيدرآباد الهند، حيث خضع لعملية النسخ من قبل الإيرانيين.

الكلمات المفتاحية: النسخ الخطية، مكتبة حجتيّة، حديقة الشيعة، معز الدين الأردستاني، محمد خاتون العاملي، الميرلوحّي.

١. باحثة في المستوى الرابع في فرع الحكمة المتعالية، في مؤسسة التعليم العالي الحوزوي رفيعه المصطفى.

Email: haghiri6594@gmail.com

فصلنامه حکمت کریمان

سال چهارم، پاییز ۱۴۰۴، شماره ۱۳

صص ۱۳۸-۱۶۵

معرفی و بررسی قدیمی ترین نسخه خطی کتاب موسوم به امامت یا کاشف الحق

کاظم استادی^۱

چکیده

اثری فارسی درباره «اثبات امامت، فضائل ائمه علیهم السلام و مطاعن خلفا» در قرن یازدهم تألیف شده که نام مؤلف و عنوان اثر در آن ذکر نشده و اکنون با عنوان «کاشف الحق» یا «امامت» مشهور است. همین وضعیت عدم درج نام مؤلف و عنوان کتاب، باعث اختلافات دامنه داری پیرامون انتساب این اثر به افراد مختلف گشته و نیز جنجال‌ها و مناقشاتی در پیرامون خود به وجود آورده است. اکنون با توجه به وجود مجادلات پیرامون اصالت کتاب و سرفتی بودن یا نبودن این اثر، لازم است ابعاد مختلف کتاب شناسی آن تبیین گردد. بنابراین پرداختن به معرفی و بررسی قدیمی ترین نسخه کتاب، بسیار ضروری است تا دانسته شود که این نسخه چه ویژگی‌هایی فهرستی و تاریخی دارد و چه اطلاعات جنبی را در اختیار ما قرار می‌دهد. تحقیق حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و کمک گرفتن از راهبرد استقرایی، گونه‌های مختلف نسخه‌های خطی این اثر را مورد نظر و بررسی و ضمن آن به صورت اختصاصی، نسخه خطی قدیمی آن را مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل کرده است. در حال حاضر و با اطلاعات کنونی به دست آمده از فهرس گوناگون، نسخه خطی کتابخانه مدرسه حجتیه با عنوان نونویس «کشف الحق» با کد ۵۴۲ و تاریخ ۱۰۶۵ ق، قدیمی ترین نسخه تاریخ دار این اثر است که محمد بن یوسف بن محمود بن حاجی حیدر و در مشهد الرضا علیه السلام استنساخ کرده است. همچنین، به نظر می‌رسد که کتاب موسوم به کاشف الحق، با انتقال نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون از حیدرآباد هند به مشهد، در دسترس و استنساخ ایرانیان قرار گرفته است.

واژه‌های کلیدی: نسخه‌های خطی، کتابخانه حجتیه، حدیقه الشیعه، معزالدین اردستانی، محمد خاتون عاملی، میرلوحی.

۱. کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث از دانشگاه قرآن و حدیث قم، kazemostadi@gmail.com.

مقدمه

با توجه به وجود مناقشات و مجادلات پیرامون اصالت کتاب موسوم به کاشف الحق و سرقتی بودن یا نبودن این اثر، لازم است ابتدا ابعاد مختلف کتاب‌شناسی این اثر تبیین شود. به عبارت دیگر، چه کتاب موسوم به کاشف الحق، سرقتی باشد چه اصیل یا اینکه منشأ این اثر، کتاب حدیقه الشیعه منسوب به مقدس اردبیلی باشد یا غیر آن، ابتدا لازم است تا ابعاد مختلف کتاب موسوم به کاشف الحق از جهات مختلف، همانند «وضعیت مؤلف کاشف الحق، عنوان کتاب یا تاریخ تألیف این اثر»، مشخص شود تا به واسطه این اطلاعات کتاب‌شناختی، گردوخاک مناقشات حول حدیقه الشیعه و کاشف الحق، کم‌تر شود.

قابل توجه است که متأسفانه این اثر امامتی مهم، هنوز منتشر نشده و تصحیحی نیز به صورت مستقل از نسخه‌های متعدد خطی آن صورت نگرفته است. تنها، بخش‌هایی از این اثر با عنوان «گزیده کتاب کاشف الحق در اثبات امامت علی بن ابیطالب (علیه السلام)» در ۸۲ صفحه روانه بازار شده است (نک: استادی، ۱۳۹۳).

در هر حال، برای بررسی وضعیت کتاب‌شناسی کتاب موسوم به کاشف الحق، قبل از هرچیز ضروری است که تمامی نسخ این اثر، «فهرست‌نویسی همزمان» شوند؛ و به عبارت دیگر، لازم است تا تکلیف تمامی نسخه‌های کتاب موسوم به کاشف الحق روشن شوند و از جهات ظاهری و فهرست‌محتوایی، بررسی شوند. بنابراین پرداختن به معرفی و بررسی قدیمی‌ترین این نسخه‌ها نیز بسیار ضروری است تا دانسته شود که این نسخه چه ویژگی‌هایی فهرستی و تاریخی دارد و چه اطلاعات جنبی را در اختیار ما قرار می‌دهد.

پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و کمک‌گرفتن از راهبرد استقرایی، گونه‌های مختلف نسخه‌های خطی این اثر را مورد نظر و بررسی قرار می‌دهد و ضمن آن به صورت اختصاصی، نسخه خطی کتابخانه مدرسه حجتیه با عنوان نونویس: «کشف الحق» و کد ۵۴۲ و تاریخ ۱۰۶۵ ق را مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار خواهد داد.

چند منبع، به صورت مختصر یا متوسط و نه کامل، به نسخه یا نسخه‌های کتاب موسوم به کاشف الحق و فهرست آن پرداخته‌اند که عبارت‌اند از:

۱. زمانی نژاد (۱۳۷۵)، نویسنده «نسخه‌شناسی آثار محقق اردبیلی» است که در این اثر برای نسخه‌شناسی از کتاب حدیقة الشیعه، شصت و دو نسخه خطی معرفی بسیار کوتاه و شناسنامه‌ای شده‌اند (۲۲۲-۲۲۷). همچنین در نسخه‌شناسی کتاب موسوم به کاشف الحق نیز، چهل و دو نسخه خطی، معرفی بسیار کوتاه و شناسنامه‌ای شده‌اند (همان: ۲۲۸-۲۳۱).

۲. حسن‌زاده مراغه‌ای (۱۳۷۷)، در کتاب «مقدمه و تصحیح حدیقة الشیعة» در مقدمه، به مناسبت تصحیح کتاب حدیقة الشیعه، متن آن اثر با سه نسخه خطی از کتاب موسوم به کاشف الحق نیز مقابله و معرفی مختصر شده‌اند (۶۵).

۳. درایتی (۱۳۸۹) در «فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)» نیز به کتاب مذکور اشاره دارد که کامل‌تر این فهرست در عنوان بعد آمده است.

۴. درایتی (۱۳۹۱) در «فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فناخا)» به هفتاد نسخه برای «کاشف الحق» اشاره شده است که یکی دو تای آن به نوعی تکراری هم هستند و یکصد و هجده نسخه نیز برای «حدیقة الشیعة» فهرست کرده است (۶۵۵/۲۵-۶۶۰؛ ۸۴۹/۱۲ ۸۵۹) که برخی از این نسخه‌ها، در واقع همان کتاب موسوم به کاشف‌الحق هستند که مخلوط شده‌اند (همان: ۹، ۲۷، ۳۶، ۴۰، ۸۲، ۸۴، ۱۰۵، ۱۰۷).

۱. معرفی نویسنده و اثر حاضر

در قرن یازدهم هجری قمری، اثری فارسی درباره «اثبات امامت، فضایل ائمه اطهار و مطاعن خلفای صدر اسلام» تألیف شده که عنوانی بر پیشانی خود ندارد و هرکسی به فراخور سلیقه‌اش، نامی برای این اثر برگزیده که این اسامی ابداعی تا ۲۴ نام متفاوت، پیش رفته است. برای نمونه، آقابزرگ تهرانی در چند مدخل به حدود ده

عنوان از اسامی کتاب موسوم به کاشف الحق اشاره کرده است؛ همانند: «الإمامة»، «کاشف الحق»، «کشف الحق»، «مناقب قطب شاهی»، «هدیه العالمین»، «تحفه بهشت آیین»، «کاشف الأسرار»، «وسيلة النجاة»، «فوز النجاة» (نک: تهرانی، ۱۴۰۸: ۳۲۱/۲؛ ۲۳۶/۱۷؛ ۳۲/۱۸؛ ۳۳۴/۲۲؛ نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۶۵۵/۲۵). در هر صورت، اکنون این اثر به «کاشف الحق» موسوم و مشهور شده و البته جنجال‌ها و مناقشاتی در پیرامون خود به وجود آورده است.

این کتاب شامل «مقدمه، متن و خاتمه» است: مقدمه کتاب، در اسباب تألیف کتاب و اهدای آن به عبدالله قطب شاه^۱ است؛ سپس مطالبی در بیان مقصود از لفظ امام و نیاز به وجود امام علیه السلام و نیز عباراتی در بیان نسب و کنیه‌ها و القاب امیرالمؤمنین و چگونگی تولد ایشان در کعبه درج شده است. متن کتاب شامل دوازده فصل است: فصل ۱: نصب امام لطف است. فصل ۲: لزوم افضل بودن امام از دیگران و قبح تقدم مفضول بر فاضل. فصل ۳: طریق تعیین امام علیه السلام. فصل ۴: دلایل تعیین امام علیه السلام. فصل ۵: در ادله بر امامت حضرت علی علیه السلام و فضائل ایشان. فصل ۶: مطاعن مشترک خلفای سه گانه. فصل ۷: مطاعن ویژه أبو بکر. فصل ۸: مطاعن ویژه عمر بن خطاب. فصل ۹: مطاعن ویژه عثمان. فصل ۱۰: مطاعن معاویه و بنی امیه و مسائلی دیگر. فصل ۱۱: بیان معجزات و قضاوت‌های علی علیه السلام. فصل ۱۲: تعداد اوصیای پیامبر صلی الله علیه و آله و زندگانی آن‌ها که در ابتدای فصل، «زندگانی و معجزات امام حسن تا امام صادق علیه السلام»؛ و در ادامه، «زندگانی امام موسی کاظم، امام رضا، امام جواد، امام هادی، امام حسن عسکری و امام زمان علیه السلام» آمده است. خاتمه کتاب شامل «بحثی درباره هفتاد و سه فرقه اسلام و علت به وجود آمدن مذاهب در اسلام و نیز افضلیت ائمه و سابقه مذهب شیعه» است.

---

۱. عبدالله قطب شاه پسر سلطان محمد قطب شاه، هفتمین فرمانروای پادشاهی گلکنده یا سلسله قطب شاهیان در جنوب هند بود، که از سال ۱۰۳۵ق تا ۱۰۸۳ق حکومت کرد.

ظاهراً و طبق مقدمه کتاب^۱، موسوم به کاشف الحق، روشن است که این اثر در منطقه حیدرآباد (دکن هند؛ گلگنده) و دوره قطبشاهیان تألیف شده است. به همین مناسبت، ضروری است به این نکته توجه کنیم که غالب مردم در این منطقه و حکومت این دوران، شیعه بوده‌اند؛ اما مردم و حکومت قدرتمند شمال دکن، یعنی امپراتوری گورکانیان، مردم و حکومتی سنی مذهب داشته‌اند. حکومت قطبشاهیان نیز به دلایل متعدد و از همان آغاز تأسیس، پیوسته با حکومت‌های محلی مسلمان دکن کشمکش‌های سیاسی نظامی داشته‌اند؛ اما با وجود این، همواره آنان سعی می‌کردند با اجتناب از جنگ به حل و فصل مناقشات بپردازند (صادقی علوی، ۱۳۸۶: ۱۳۵-۱۶۰). در این وضعیت، طبیعی است که اگر نوشته‌ای جنجالی درباره اختلافات شیعه و سنی تألیف شود، مؤلف تمایلی ندارد تا نام خود را در کتاب ذکر کند. حتی به نظر می‌رسد که چون قاضی نورالله به واسطه تألیف کتابش به دست اهل سنت هند کشته شد، مؤلف کتاب موسوم به امامت یا کاشف الحق، خوف آن داشته که نام خویش را بر روی اثرش درج کند.

همین مسأله عدم درج نام مؤلف و عنوان کتاب، باعث اختلافات دامنه‌داری پیرامون انتساب این اثر به افراد مختلف گشته است. بیش از چهارده کتاب و مقاله مستقل پیرامون «وضعیت انتساب» این آثار به مؤلفان شان یا «سرقتی بودن» کتاب کاشف الحق نوشته شده است. جدای از این، در بیش از هفتاد مقاله و نوشته، به مناقشات این انتساب‌ها، پرداخته شده است. در این میان، برخی نوشته‌ها نیز به برخی از تفاوت‌های نسخ حدیقه الشیعه و کتاب موسوم به کاشف الحق اشاره نموده‌اند (نک: سنایی، ۱۳۷۴: ۶۱۷) اما حسن‌زاده در مقاله‌ای مستقل به تفاوت‌های بعضی از نسخ حدیقه الشیعه و کاشف الحق پرداخته است (نک: حسن‌زاده، ۱۳۷۴)

---

۱. «... و چون مدتی مدید و عهدی بعید است که در بلده حیدرآباد صانها الله عن الافات الی یوم التناد ... در سلک بندگان و سلسله چاکران و زیر سایه بلندپایه پادشاه دین پناه یعنی ...» (برگه ۲ نسخه خطی)؛ «... و درین زمین و حوالیش که الحال مسمی به حیدرآباد است ...» (برگ آخر نسخه خطی).

البته در مناقشات پیرامون کتاب حدیقه الشیعه و کاشف الحق، لازم است توجه داشته باشیم که ما با چهار کتاب شبیه هم روبرو هستیم؛ که محتوای کلی و متنی آن‌ها، به نوعی یکسان و «این همان» می‌باشند:

۱. اِحْقَاقُ الْحَقِّ وَ اِزْهَاقُ الْبَاطِلِ (شوشتری، ۱۴۰۹)، مشهور به احقاق الحق است. کتابی عربی در موضوع اثبات امامت، نوشته سید نورالله حسینی مرعشی^۱، معروف به قاضی نورالله شوشتری، که در هند و به سال ۱۰۱۴ ق نگارش یافته و ظاهراً نگارش آن، به کشته شدن مؤلف آن منجر شده است.

۲. کتاب بدون عنوان و نام مؤلف. این اثر که فعلاً با عنوان «کاشف الحق» مشهور شده است، به زبان فارسی و در موضوع اثبات امامت است و مطالب زیادی از آن، ترجمه کتاب احقاق الحق قاضی نورالله شوشتری است. این کتاب در حیدرآباد هند و در حدود سال ۱۰۴۵ تألیف شده و به افراد متعددی منسوب شده است. قابل توجه‌ترین آن‌ها معزالدین محمد اردستانی^۲ و شیخ محمد خاتون عاملی^۳، استاد معزالدین اردستانی هستند.

۳. حدیقه الشیعه. همان متن کتاب موسوم به کاشف الحق است؛ با اندکی تفاوت در برخی قسمت‌ها و اضافه داشتن فصلی مهم در رد صوفیه. این اثر به مقدس اردبیلی^۴ منسوب شده است؛ ولی به دلایل و شواهد قابل قبولی، این انتساب نادرست است و اثری تحریف شده از کتاب موسوم به کاشف الحق است که بعید نیست توسط همکلاسی شیخ محمد خاتون عاملی، یعنی محمد موسوی سبزواری مشهور به میرلوحی متوفی میان ۱۰۸۳ ق تا ۱۰۸۷ ق)، جعل و ترویج شده باشد (نک: عادل زاده و میرزایی، ۱۴۰۳).

---

۱. متوفای ۱۰۱۹ ق.

۲. متوفی بعد ۱۰۶۶ ق.

۳. متوفای ۱۰۵۹ ق.

۴. متوفای ۹۹۳ ق.

۴. اصول العقاید و جامع الفوائد. این کتاب فارسی نیز بخش غالب و مهمی در اثبات امامت دارد و در حدود سال ۱۰۸۳ ق، توسط محمدهادی بن محمد میرلوحی سبزواری (میرمحمدهادی بن میرلوحی موسوی اصفهانی، فرزند میرلوحی معروف مخالف با صوفیه) تألیف شده است. متن قسمت امامت این اثر نیز، مشابه کتاب موسوم به کاشف الحق و حدیقه الشیعه است (نک: میرلوحی، ۱۴۰۰).

بنابراین، همان عدم درج نام مؤلف بر نسخه و بی نام و نشان بودن نسخه‌های اولیه کتاب موسوم به کاشف الحق، موجب وقوع انتقال و رخدادهای بعدی پیرامون این اثر و آثار مشابه و پیچیدگی وضعیت انتساب آن‌ها شده است.

۲. قدیمی‌ترین نسخه کتاب موسوم به کاشف الحق

پیرامون تعیین قدیمی‌ترین نسخه کتاب موسوم به کاشف الحق، ابتدا مناسب است تا برخی از فهرس انجام شده از این اثر طرح شوند و پس از آن نکاتی درباره قدیمی‌ترین نسخه عنوان شود.

۲-۱. فهرس نسخ کاشف الحق

سه گردآوری فهرستی پیرامون نسخ کاشف الحق انجام شده است که قدیمی‌ترین نسخه‌ها در آن‌ها از این قرار است:

الف. در «نسخه‌شناسی آثار محقق اردبیلی»، با توجه به فهرست قدیمی نسخ خطی کتابخانه مدرسه حجتیه از حاج شیخ رضا استادی (۱۳۵۴)، قدیمی‌ترین نسخه را این‌گونه معرفی کرده است: «کتابخانه مدرسه حجتیه، ش ۸۲، در سنه ۱۰۶۵ ق، محمد یوسف بن محمود بن حاج حیدر، فهرست ص ۲۲» (نک: زمانی نژاد، ۱۳۷۵: ۲۲۸).

ب. در «فهرستواره دست‌نوشت‌های ایران»، ذیل فهرست مختصر نسخ خطی کاشف الحق (نک: درایتی، ۱۳۸۹: ۳۶۹-۳۷۰)، دو خطا درباره درج قدیمی‌ترین نسخه کتاب موسوم به کاشف الحق رخ داده است که مشروح آن را در عنوان بعد بیان می‌شود.

ج. در «فهرستگان نسخه‌های خطی ایران»، ذیل فهرست و معرفی نسخ خطی کاشف الحق، دو خطا رخ داده است: اول آنکه، نسخه خطی کتاب تفسیر سوره هل اتی، اثر معزالدین اردستانی به شماره ۱۲۵۷ و با تاریخ وقف ۱۰۶۷ ق، به عنوان نسخه خطی کاشف الحق درج شده (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۶۵۵/۲۵)؛ که ظاهراً این اشتباه از اطلاعات کامپیوتر و سایت کتابخانه آستان قدس رضوی سرمنشأ دارد که در آنجا نیز اکنون این خطا قابل ملاحظه است. البته در فهرست چاپی آستان قدس (۴۳۷/۱) نسخه هل اتی با همین شماره فهرست شده و در آنجا ذکری از کاشف الحق به میان نیامده است. ما تصویر نسخه شماره ۱۲۵۷ را تهیه کردیم و با توجه به متن و آغاز و انجام نسخه، روشن شد که این نسخه کتاب تفسیر سوره هل اتی است. دوم اینکه در فهرست فنخا که سعی دارد نسخه‌ها را به ترتیب تاریخ و قدمت معرفی کند، نسخه خطی کتابخانه مدرسه حجتیه با تاریخ ۱۰۶۵ ق را در ردیف ۲۷ و پس از نسخه‌های متأخر از آن درج و معرفی کرده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۶۵۷/۲۵). بنابراین توضیحات در فهرست فنخا نیز، قدیمی‌ترین نسخه کتاب موسوم به کاشف الحق، همان نسخه کتابخانه مدرسه حجتیه است.

د. در «فهرستگان نسخه‌های خطی شبه قاره» اثر جناب حاج آقای درایتی که هنوز منتشر نشده (ولی اطلاعات نسخ کاشف الحق را در اختیار نگارنده قرار داد)، این دو نسخه به عنوان قدیمی‌ترین نسخه درج شده‌اند:

هند؛ حیدرآباد؛ سالار جنگ؛ شماره نسخه: (Man. 10 (2968).

آغاز نسخه: حمدی که حامدان ملااعلی و ذاکران کره غیراً از ادای آن عاجز آیند؛ انجام نسخه: «بود پنجاه بهشت بعد هزار که به پایان رسید این گفتار»؛ خط: نستعلیق، کاتب = مؤلف، تا: ۱۶۴۸ م = ۱۰۵۸ ق؛ خط: نستعلیق واضح. رطوبت دیده کرم خورده وضعیت متوسط باید مرمت شده و دوباره جلد شود؛ تعداد صفحات: ۷۳ برگ، ۲۰ سطر در متن و در حواشی سطرها مختلف سطر، اندازه: ۲۰*۳۲ سم [سالار جنگ فارسی ف: ۳۵۸۷].

هند؛ پتیالا؛ عمومی پتیالا (کتابخانه)؛ شماره نسخه: ۲۱۲۸.

آغاز نسخه: حمدی که حامدان ملاء اعلی و ذکران کره... از ادای ان عاجز آیند محمودی را سزاست که بموجب...؛ انجام نسخه:... بود پنجاه و هشت بعد هزار که به پایان رسید این گفتار...؛ خط: نستعلیق، بدون کاتب، تا: ۱۰۵۸ ق؛ موریانه زده؛ تعداد صفحات: ۱۴۱۲ صفحه، ۱۷ سطر، اندازه: ۱۲*۵ سم [عمومی پتیالا فارسی ف: -۴۵].
ه. در «فهرستگان نسخه‌های خطی عراق و...» اثر جناب حاج آقای درایتی که هنوز منتشر نشده (ولی اطلاعات نسخ کاشف الحق را در اختیار بنده قرار دادند)، این نسخه زیر به عنوان قدیمی‌ترین نسخه درج شده است:

عراق؛ کربلا؛ العتبة العباسیة؛ شماره نسخه: ۲۲۲.

آغاز نسخه: حمدی که حامدان ملا اعلی و ذاکران کره غیراً از ادای آن عاجز آیند محمودی را سزاست که بموجب و ان من شی الا یسبح بحمده؛ انجام نسخه: دولتش باد تا بروز نشور عمر او متصل به نفخه صور بود پنجاه و هشت بعد هزار که به پایان رسید این گفتار؛ خط: نستعلیق، کاتب: مغيث الدين التونی، تا: ۱۹ شهر المحرم ۱۰۸۹ ق؛ مصححة علی‌ها علامة البلاغ و تملك عبدالمطلب بن نجف علی التبریزی. تعداد صفحات: ۲۴۷ برگ، ۲۵ سطر، اندازه: ۳۴*۲۳ سم [العتبة العباسیة ف: ۱-۲۶۶].

۲-۲. تعیین قدیمی‌ترین نسخه کتاب موسوم به کاشف الحق

با توجه به اطلاعاتی که در عنوان قبل ذکر شد، ظاهراً به نظر می‌رسد که قدیمی‌ترین نسخه‌های مطرح شده، متعلق به کتابخانه‌های جنوب هند می‌باشند. گفتنی است که پس از یک سال تلاش و پیگیری از ده‌ها نفر در ایران و هند، بالاخره از طریق یک پژوهشگر هندی، به تصویر صفحات ابتدایی و انتهایی نسخه خطی الامامة (کاشف الحق) کتابخانه سالار جنگ هند (شماره ۲۹۶۸) دسترسی پیدا کردم. پس از بررسی آغاز و انجام نسخه و صفحات ابتدا و انتهای آن، مشخص شد که این نسخه

تاریخ کتابت ندارد و فهرست‌نویس به اعتبار شعر درج‌شده در انتهای متن اثر «بود پنجاه و هشت بعد هزار که به پایان رسید این گفتار»، تاریخ کتابت نسخه را در فهرست کتابخانه درج کرده است (همایی‌فر و صدراپی‌خویی، ۱۳۹۶) (تصویر برگ پایانی نسخه را در صفحه بعد ببینید).

در این میان، به نسخه کتابخانه پتیالای هند (نسخه شماره: ۲۱۲۸) دسترس حاصل نشد؛ ولی به قرینه نسخه سالارچنگ، ظاهراً تاریخ کتابت آن نسخه (یعنی سال ۱۰۵۸ ق) نیز، به اعتبار شعر پایانی اثر درج‌شده است؛ و بعید است که تاریخ واقعی کتابت نسخه باشد.

نتیجه اینکه در حال حاضر و با اطلاعات کنونی به دست آمده، می‌توان از نسخه خطی کتابخانه مدرسه حجتیه با تاریخ ۱۰۶۵ ق، به عنوان قدیمی‌ترین نسخه یافت‌شده از کتاب موسوم به کاشف الحق یاد کرد.

برگ آخر نسخه کتابخانه سالار جنگ

۳. معرفی نسخه کتابخانه مدرسه حجتیه قم

ایران، قم؛ کتابخانه مدرسه حجتیه (مجتمع آموزش عالی فقه) کد دستیابی به کتاب: ۵۴۲ (شماره قدیمی ۸۲).

عنوان انتخاب شده برای نسخه: کشف الحق (عنوان ظاهراً نونویس است. در ابتدای صفحه اول با قلم متفاوت، عبارت زیر دو بار به رنگ سیاه و نیز قرمز درج شده است: «کتاب بمسما کشف الحق است»).

مؤلف درج شده برای اثر: بدون نام مؤلف؛ البته در حاشیه صفحه اول نزدیک عبارت قلیل البضاعت از متن کتاب، نوشته شده: «[ناخوانا]... الدین [ظاهراً خط زده شده و در خط بعد نوشته شده] معزالدین محمد حیدرآبادی»^۱.

کاتب نسخه: ابن محمود بن حاجی حیدر، محمد بن یوسف (محمد بن یوسف بن محمود بن حاجی حیدر).

تاریخ کتابت نسخه: یوم الاربعاء اثنان و عشرين من شهر شوال الهمایون سنه خمس و ستین بعد الالف من الهجرة النبویه (چهارشنبه ۲۲ شوال سال ۱۰۶۵ ق).

محل کتابت: نامشخص (احتمالاً مشهد الرضا علیه السلام است به قرینه کتابت نسخه دیگری از همین کاتب).

آغاز نسخه: کتاب بمسما کشف الحق است کتاب بمسما کشف الحق است (ظاهراً هر دو نونویس هستند).

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم. حمدی که حامدان ملاعلی و ذاکران کره غبرا از ادای آن عاجز آیند محمودی را سزاست که بموجب و ان من شیء الا یسبح بحمده... اما

---

۱. گفتنی است که این اسم نونویس درج شده در حاشیه نسخه، می‌تواند شباهت با نام استاد معزالدین اردستانی نیز داشته باشد؛ نام وی، شمس الدین محمد خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق) است. بعید نیست چون نام نویسنده در کتاب درج نشده، ولی جغرافیای تألیف آن (یعنی حیدرآباد) ذکر شده، از این جهت نویسنده را «محمد حیدرآبادی» ثبت نموده‌اند. بنابراین، این عنوان درج شده، قابل تطبیق با هر دوی ایشان می‌باشد؛ مخصوصاً که «... الدین» ابتدای یادداشت، ناخوانا و به نوعی شبیه خط خوردگی یا «شمس الدین» است.

بعد چون مسئله امامت اهم و اتم مطالبست در احکام دین و اشرف و اکمل مسائل است بعد توحید و نبوت... این قلیل البضاعت را نیز به موجب... و چون مدتی مدید و عهدی بعید است که در بلده حیدرآباد... در سلک بندگان و سلسله چاکران بود...

انجام متن نسخه: ... در ایران پادشاه جمجاه ملایک سپاه و شاه اسمعیل صفوی موسوی انار الله برهانه و درین زمین و حوالیش که الحال مسمی به حیدرآباد است شاه غفران پناه ملک سیرت صافی سریرت بزه ملک طیب الله مشهده ظهور نموداند ... که این دو پادشاه دوست نواز و دشمن گداز که بالفعل بر سریر حکومت و کامرانی و جهاننداری در این ملک ... شده یکسال و نیم تا شب و روز ... صبح تا شام رو بروی کتاب ... هیچ شغلی دگر نه حتی ذکر ... شاه جمجاه شاه عبدالله ... بود پنجاه [و] هشت بعد هزار / که پایان رسید این گفتار / شکر که این نامه بعنوان رسید / پیشتر از عمر پایان رسید. **انجامه نسخه:** ... قد فرغ من تحریر هذا الكتاب بعون الملك الوهاب فی يوم الاربعاء اثنا و عشرين من شهر شوال الهمایون سنه (۱۰۶۵) خمس و ستین بعد الالف من الهجرة النبویه المصطفویة و کتبه العبد الضعیف المذنب الخاطی المحتاج الی رحمة الله الباری و شفاعة سیدنا محمد آله الهادی ابن محمود بن حاجی حیدر، محمد یوسف. الهی بیامرز این هر سه را / مصنف، نویسنده [خواننده را]؛ (در ترمیم پنهان شده است) / [به یادگار] نوشتم خطی که ایامی / بدین بهانه عزیزان کنند از ما یاد.

مشخصات ظاهری نسخه: نستعلیق و نسخ (کتابت دو خطه است؛ از صفحه ۱۱ تا مقداری از نسخه، خط کتابت تغییر کرده است). عناوین و نشانی‌ها شنگرف. جلد: تیماج قهوه‌ای ساده، عطف چرمی سرخ. تعداد صفحات: ۵۲۶ صفحه (در فهرست کتابخانه ۵۲۷ صفحه آمده است)؛ تعداد سطر: مختلف، ۲۳ تا ۲۵ سطر. اندازه: ۱۹*۲۸ س.م.

ویژگی‌های نسخه: در برگ عطف نسخه، تصویری شبیه اسب نقاشی شده است که ظاهراً نونویس است. در حاشیه برخی صفحات، اندکی تصحیح دارد.

منبع: ملاحظه عکس نسخه؛ فهرست کتابخانه مدرسه حجتیه (همایی‌فر و

ورقی الطیر وهانم الاحزاب وقاصم الاصلاب وداعی وشاهد وهادی وذو القرنین وقابله الغوث المجاهد
ومدل الاعداء ومعز الاولیاء واخطب الخطباء وقد اهل الکساء ومام الیمة الاقنیا وحسب البرعة وحی
السلا والاعیب بالاستیة وللحسن للصبین وخبیئة الامین ولینک الثری وینک الوری ومنساح السندی و
مصباح الدجی وشمس الطغی والشمع من سربک ویشی واهدی من صام فصتی ووی کل له من رسول الله
سوی والمعتم بالعرفق الوتفی والفتی واخو الفتی والذی انزل فیہ هلی فی واکر من ارتدی ولسرف من
احسنه ی وفاضل من اراج واغندی الماشقی المکی المدقی الابطحی الطالقی الرضی المرضی القوی الحری الوری
الاربی الیوة الذی صدق رسول الله الذی تصدق بخاتمہ فی الکریم الکواکب الازهر الصام المذکر
صاحب براه وغدیرم وسالی کوشر ومصالی القبلتین واهام من المریدین والصادق البلیغین والظان
بالرعیین وابی عم المصطفی وشیق الذی المحب الذی قارب بیاضد لقب ذکر شده باشد در اینجا همین قدر
آنگاه بود که کسی خواهد به بشنود بدان کتابها مجموع بناید وصاحب کشف الغم نقل کرده که ابن خشاب
واین واضح بود و از اعیان اصحاب احمد بن ابد و با آنکه دیگر از ابرار حضرت نقض می دهند و در نصیر خود
در فصل کتبی و الفیاض حضرت را شمرده اند از جمله ائمه ابوالحسن و ابوالحسن و مستی الوصیین و ابی الوصیین
و قسیم الحیة و التار و ابی و تار و صدیق کبر و فارق لغظم و وصی و حیدر و قاید العز المجتهدین و غیره
که در این مختصر ازین چه باشد که یونیه دیگر از این برتر ازین برتر است و جان من و مع بنی او را صدیق کبر و فارق لغظم
تا آنچه کلام است و نقل آن حضرت در حرم حق نقل بود و بطریق که موافق و مخالف نقل کرده اند و بعضی از
انبیاء و اصحاب پیش از آن حضرت و بعد از این بر همه بلند و سر بلند احمد دست نداده از جمله ابن معاذ با اسناد
خود و نقل نموده از امام عوادة بننت مالک بن عجلان ساعدی که روزی در مسجد الحرام با جمعی از بزرگان نشست بودیم
که ابوطالب آمد و عثمان بن بود پس بداند که چرا غمگین کنی گفت فاطمة بنت اسد بدرج وضع حمل که تمالت و بعد از آن
محمد صلعم رسید و از بهمان سوال و بهمان جواب شنید و بعد از آن فاطمة بنت اسد و ابوطالب دست او را گرفته بدرو
خانه برد و بعد از آن ما هم حاضر بودیم که از درون خانه بر آمدند و فاطمة را طیف و نظیف و دست و ابوطالب کتبت
او را علی نام نمود محمد صلعم او را بر داشته بخانه ابوطالب رفتند و صاحب کشف الغم نقل کرده که کتاب ایشان
المصطفی مطور است که بنی بن لغت با اعتبار من معیه المطالب و جمعی از قریش در برابر خانه کعبه نشسته بودیم
که فاطمة بنت اسد آمده طرف خانه نمود و این وضع حمل بر و ظاهر شد بحال پرو و رفتن از مسجد بیافت و دروی

۱۱۳

بافتاء الله تبارک و تعالی و ظهور و خروج صاحب الامر و اقران علی صلوات الله علیهم اجمعین
و این دو دولت بدولت مقتدای ایشان خواهد پیوست الهی بحمت محمد و آل محمد کرامین و یارانش
دوست تو از دشمنان کردی و بالفعل بر سر حکومت و کامرانی و جهانداری و جهانگیری درین ملک که تمکیر الله
حضرت و اهل بیت است هر دو بناد و دولت ابندی و عمر سرمدی زنده و پاینده بدارد و دولت و بدولت صاحبان
مشرفه شود و از حمله و امان و مدد کاران و حکم در ایان و حکم فرمایان اعیضت باشند بحق محمد و آل الطاهرین
امین یا رب العالمین شکر تو را کرامین خسته کتاب کدر و نیست غیر صدق و تقاب ^{بالتواتر} مطلوب نیستند
غیر مدح و مفاخر حضرت هم مدح علی و آل علیت هر یک با این عقیده است و لیت شیورا و لجت را
نیست از و لکانت شیعیان کتاب خواننده شیعیان شدی چهل در ماندن سنیان که عذاب بگذاردند
همه اینان را کتابانند شود از خواندن عقیده است هر کس اعتقاد داشت از عباد و تقصبات بی
حقیقت کرد و بکنی است هر کس کفایتی هر ورق و محبت استانی عام فهم است و در مختلف
لیک بعبیه و غیر از بیروج نیمی از و کرامات نیمی از و حدیث و امانت هر نقل صحیح و بیض صریح
منتخب از کتبهای صحیح هر که خواند از فقر و محنت دیدنش روشن چشم دهد شد یکسال و نیم تا سه روز
خانه و طهارت از آفتاب صحیح نام از بیرون کتاب چشم نکشود هر کس کتاب دوستی هر کتاب که دید
صحیح باشد بخاندان قدم و سر پیش و در هر که هیچ شغل و کوز حریف که تا بنویسند که کار داریم
خاسته اصوات تیمم کرد کار با حق احد و آل بصلاح و مسداد اهل کمال دائم امتداد رضایت حق
کافران زمین و فعالیت تو بر قولمان شاه برون کند از طرف یک نگاه برون تا شود نزد خاص و عام
و نه این هم چون برین زمین کرد و جویش درین تابد که شود لغزوان بهایانید بر و شکر نباشد از در
که شود نظر او لوله لاله ابرار خال را نشان از تر که بر وید که و زنده بس و بقول ما سر می بخشد
همچون صد غرض بهو الله یک اشارت اگر فخراید صد کدای چون بیایید و بر کرد پسند حاصل
و این که صورت کتاب شاه دشمن گذارد و دست تو از گذارد بزرگوئی ایناز شاه در اول شاه سنیان
شاه بجای شاه عبدالله دولتش با در و زشور عمر و متصل استغنیه صور بود بجای است بعد
باید رسید این که شکر کرامین نام به عنوان رسید بیشتر از عمر بسیاران رسید
تدفع من بحضرت هذا الكتاب بحسب الملك الوهاب في يوم الاربعاء
اشاه عشرین شهر ربيع الاول سنة خمس وستين
المراد لاف من الحرف الشوق للصطن و ركنه الصغیر
من المذنب المحارب الى رحمة الله العارفين
فقد شفا عسيدا محمد و آل محمد
کرامین محمد بن جعفر

برگ آخر نسخه کتابخانه حجیه

۴. محمد یوسف، کاتب نسخه حجتیه

از «محمد یوسف بن محمود بن حیدر قلی» یا «... محمود بن حاج حیدر» کاتب نسخه کاشف الحق کتابخانه حجتیه، اطلاعات قابل توجهی یافت و شناخته نشد. همین قدر مشخص است که وی عالمی اهل مشهد بوده است که در سال ۱۰۷۹ ق اجازه روایت اخبار کتاب من لایحضره الفقیه را از موسی بن ابراهیم تونی اخذ نموده و چندین نسخه خطی درسی و دینی کتابت کرده که استنساخ‌های متأخر او خوش خط هستند. وی با توجه به تاریخ کتابت یک نسخه، تا سال ۱۰۹۱ ق زنده بوده است. اطلاعات به دست آمده را در دو قسمت ارائه می‌شود:

۴-۱. نسخه‌های کتابت شده محمد یوسف

جدای از کتابت نسخه، کتاب موسوم به کاشف الحق با تاریخ ۱۰۶۵ ق که شرح آن قبلاً گذشت، چندین نسخه کتابت شده توسط محمد یوسف از تاریخ ۱۰۷۳ ق تا ۱۰۹۱ ق یافت شد؛ که به ترتیب تاریخ عبارت اند از:

۱. خلاصه الحساب. پدیدآور: شیخ بهایی (۱۰۷۳)، محمد بن حسین. موضوع: ریاضیات. زبان: عربی. وضعیت استنساخ: ۱۶ ذیحجه ۱۰۷۳ ق، محمد یوسف بن محمود. مشخصات ظاهری: ۳۶ برگ، ۱۵ س ۵/۴ × ۹ سطر؛ ۱۷×۹ س.م. شماره بازیابی نسخه: ۴۶۳. مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشگاه تهران.

۲. کتاب من لایحضره الفقیه. پدیدآور: شیخ صدوق (۱۰۷۹)، محمد بن علی. موضوع: فقه. حدیث زبان: عربی. وضعیت استنساخ: مشهد رضوی: ۹ صفر ۱۰۷۹ ق، محمد یوسف بن محمود. مشخصات ظاهری: ۳۵۷ صفحه، ۲۵ سطر؛ ۱۸×۳ س.م. شماره بازیابی نسخه: ۱۲۷۵ جدید. مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورا.

۳. مجموعه. پدیدآور: نامعلوم. موضوع: ریاضیات. زبان: عربی. وضعیت استنساخ: ۱۰۸۱ ق، محمد یوسف بن محمود. مشخصات ظاهری: ۱۸۴ صفحه، ۱۵ سطر؛ ۵/۹×۱۶ س.م. شماره بازیابی نسخه: ۶۲۴۱. مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورا.

۴. شمسیة فی اصول الحسایة. پدیدآور: نظام الاعرج (۱۰۸۱)، حسن بن محمد. همچنین؛ ذیل شمسیة الحساب. پدیدآور: آذری طوسی، حمزة بن علی. موضوع: ریاضیات. زبان: عربی. وضعیت استنساخ: ۱۰۸۱ ق، محمد یوسف بن محمود. مشخصات ظاهری: ۲-۱۶۵ و ۱۶۵-۱۸۴، ۱۵ سطر؛ ۵/۹×۵/۱۶ س م. شماره بازیابی نسخه: ۱/۶۲۴۱ و ۲/۶۲۴۱. مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورا.
۵. قواعد الاحکام فی معرفة (مسائل) الحلال و الحرام. پدیدآور: علامه حلی (۱۰۸۹)، حسن بن یوسف. موضوع: فقه. زبان: عربی. وضعیت استنساخ: ۱۰۸۹ ق، محمد بن یوسف محمود. مشخصات ظاهری: ۳۳۵ صفحه، ۲۵ سطر؛ ۲۰×۲۹ س م. شماره بازیابی نسخه: ۴۸۶. مرکز نگهدارنده: مکتبه آیه الله الحکیم العامة.
۶. حاشیة حاشیة الباغنوی علی شرح مختصر الاصول عضدی. پدیدآور: آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین. موضوع: اصول فقه. زبان: عربی. وضعیت استنساخ: اواخر رجب ۱۰۹۱ ق، محمد یوسف بن محمود. مشخصات ظاهری: ۲۴۷ برگ. شماره بازیابی نسخه: ۲۳۱۱ (همچنین نک: ۱۶۶). مرکز نگهدارنده: مکتبه الامام امیرالمومنین العامة.
۷. صلاة الجمعة. پدیدآور: حرعاملی (قرن ۱۱)، محمد بن حسن. موضوع: فقه. زبان: عربی. وضعیت استنساخ: قرن ۱۱ و ۱۲، محمد یوسف بن محمود بن حیدر. مشخصات ظاهری: (۲ الف-۵۴ الف) (۵۳ برگ)، ۱۶ سطر؛ ۱۱×۶ س م. شماره بازیابی نسخه: ۱/۱۴۵۷۰. مرکز نگهدارنده: کتابخانه آیت الله مرعشی. نسخه مجموعه است و شامل این آثار نیز می باشد: حاشیة شرح تلخیص المفتاح. پدیدآورنده: نامعلوم. موضوع: بلاغت. زبان: عربی. مشخصات ظاهری: (۱۴۳ ب-۱۵۶ الف) (۱۴ برگ)، ۱۸ سطر؛ ۱۱×۵ س م. شماره بازیابی نسخه: ۲/۱۴۵۷۰. حاشیة شرح التجرید الجدید. پدیدآورنده: شمس الدین خفزی. موضوع: کلام. زبان: عربی. مشخصات ظاهری: (همانند قبلی درج شده؛ که ظاهراً یکی از آن‌ها اشتباه است)، ۱۸ سطر؛ ۱۱×۵ س م. شماره بازیابی نسخه: ۳/۱۴۵۷۰. حاشیة حاشیة لوامع الاسرار فی شرح مطالع الانوار. پدیدآور: حنفی تبریزی، شمس الدین

محمد. موضوع: منطق. زبان: عربی. مشخصات ظاهری: (١٥٧ ب ١٩٨ الف) (٤٢ برگ)،
١٩ سطر؛ ١١×٥ س.م. شماره بازیابی نسخه: ٤/١٤٥٧٠.

٤-٢. اجازه روایت محمد یوسف

در حاشیه نسخه من لایحضره الفقیه کتابخانه مجلس شورا (به شماره ١٢٧٥ جدید)
با تاریخ کتابت ٩ صفر ١٠٧٩ ق که توسط محمد یوسف بن محمود کتابت شده، صورت
اجازه روایت اخبار کتاب، از طرف موسی بن ابراهیم تونی برای کاتب نسخه، ثبت شده
است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله على جزیل نعمائه و الصلوة و السلام على اشرف
انبياء و اكرم اوليائه؛ و بعد فقد قرأ على المولى الجليل النبیل الذكى الیلمعى ذوالفطرة
الوقاده و الفطنة النقادہ محمد یوسف حفظه الله تعالى عن موجبات التأسف هذا
الكتاب و هو كتاب من لایحضر الفقیه تألیف الشیخ الفقیه رئیس المحدثین محمد بن
على بن بابویه القمى رضى الله عنه و ارضاه و جعل الجنة منقلبه و مثواه من اوله الى
منتهاه و اسانیده قراءه تحقیق و ايقان و تدقیق و ايقان (ایتان) و تفتیش و امعان و اجزت
له بلغه الله اقصى معارج الكمال و له (فیه) اسنى مدارج الاعمال ان یرویه عنى بسندى و
طرقى الى مؤلفه رضوان الله علیه شارطا علیه سلوك سبیل الاحتیاط الذى لا یضل سالكه
و لا یظلم مسالکه و المسئول منه ادام الله تأییده ان یجرینى على باله فى مظان الاجابه و
حال (فان) الانایه لكى ما یحصل ببركة دعائه صلاح الأحوال و صلاح الاعمال نسأل الله
تعالى ان یوفقه و ایانا و ان یشغلنا جمیعا بما یثمر النجاة فى العقبى انه جواد کریم رؤف
رحیم كتبه احوج المربوبین الى عنایة ربه الغنى موسی بن ابراهیم الحسینى التونى اوایل
شهر رجب المرجب المنتظم فى شهور سنه تسع و سبعین بعد الالف من الهجره النبویه
بمشهد ثامن الائمة الاطهار صلوات الله و سلامه علیه و على ابائه و اولاده المعصومین»
(صدوق، ١٠٧٩: ٦٨٢).

ایها الناس

بسم

شیدا

و لو كانت بعد الجحيم وقال الرضا عليه السلام من اصبح معا فاقى بانه محلى في صبه عند موت يومه
 حيزت له الدنيا وقال عليه السلام اجلس القلوب على حب من احب اليها وبعض من اساء اليها ووروي
 طريف عن ابي بصير بن نباتة قال قال امير المؤمنين عليه السلام في بعض خطبه اسمعوا قولي واعتقلوه عني
 الفرق قريبا تا امام البرية وصي خير الخلقه وزوج سيده نساء الامة واول العزة الظاهرة والائمة المصطفى
 انا الخويص ووالله صلى الله عليه واله ووصيته ووليته ووزيره وصاحبه وصفيته وحبيبه وخليفته انا
 امير المؤمنين وانا نداء الغر المحجلين وسيد الاوصياء خير جنات الله وسلي على الله وطاعته طاعة الله وولاية
 ولاية الله وشيعته اولياء الله وانصارى نضا الله والذى خلقني وله اك شيئا لم تعلم المستغفلين
 اصحاب محمد صلى الله عليه واله اننا اكبين والفاسطين والمبارزين ما بعونون على ان النجى لا يخرج
 قد خاب من اقرى وقال امير المؤمنين عليه السلام قال رسول الله صلى الله عليه واله اللهم ارحم خلقا
 يا رسول الله ومن خلفك اوك قال الذين ياتون من بعدى يرون حبيبتى وصفتى ووروي على بن محمد
 البصري عن جعفر بن سلمة عن عبد الله بن الحكم بن ابي عمير عن جعفر بن ابي اسحاق قال قال رسول الله
 عليه واله ان عليا وصي وصفي وصي فاطمة الزهراء سيدة نساء العالمين بنتى والحسين
 سيد شباب اهل الجنة والداي من الائمة وقد اوفى وصفا دام فقد اذاني ومن نا وام قد انا
 ومن جفام فقد جفاني ومن بزم فقد بزمي وصل الله من وصامه وقطع الله من قطعهم ونصرناهم
 ومخل من خذلهم اللهم من كان له من بيتنا نك ورسلك تغزل واهل بيت تغلى وفاطمة والحسن والحسين
 بيتى وثقلوا فادعهم من النجس وطهرهم تطهيرا ثم كتاب من لا يحضره الفقيه تصديف الشيخ ابو جعفر

بسم الله الرحمن الرحيم
 والصابور والاشرف والنباهة واكرم اوليا
 وبعد فقد قرأهم المولى المجليل النبيل
 الذي لم يزل في المعنى والحق في كل
 صبر من خطبه طاهر توحى اننا هذا
 الكبار وهو انوار المحمدية المصطفى
 رضى الله عنه وارضاه واكرم
 وحصل الخير عليه من نساء اولاد
 قرأه محمد بن ابيان وروى وانيان
 وامعان واحزبت المفضل في حق
 ولسهني ما روي الاحكام ان روى
 وطرف في السورة رضوان عليه نارا
 سبيل الاخطا الذي لا يصل اليه ولا
 السورة انما الله وان جرى على
 وكان الاصل الاصل الاصل الاصل
 صلي على محمد وآله الطاهرين
 انما هو ان روى في حق
 اصبح الرضى في حق
 منى في حق
 اولاد من روى في حق
 الحرف في حق
 صلي على محمد وآله الطاهرين
 واولاد المعصومين

نسخه من لا يحضره الفقيه كتابخانه مجلس (بشماره ۱۲۷۵ جديد)

ترجمه و اطلاعاتی از مجیز، یعنی موسی بن ابراهیم الحسینی التونی یافت نشد؛ ولی محمد بن علی اردبیلی^۱ (۱۴۰۳) صاحب کتاب جامع الرواة پیرامون شخصی که ظاهراً فرزند موسی تونی بوده است، نوشته: «میرک بن موسی بن ابراهیم الحسینی التونی سید جلیل القدر عظیم الشان رفیع المنزله دقیق الفطنة عالم فاضل کامل دین متصلب فی الدین ثقة ثبت وجه من وجوه هذه الطائفة و عین من اعیانها کلف بالقضاء فی المشهد المقدس الرضوی علی ساکنه من الصلوات افضلها و من التحیات اکملها فلم یقبله لکمال تدينه و زهده و تقواه له تعليقات علی عیون اخبار الرضا و علی الاحتجاج و غيرها توفي رحمه الله تعالى سنة ثمان و تسعين بعد الالف رضی الله عنه و ارضاه» (۲/۲۸۴).

همچنین، حر عاملی^۲ (بی تا) صاحب أمل الآمل نیز نوشته است: «السید الملقب میرک موسی بن الأمير محمد أكبر الحسینی التونی. ساکن المشهد عالم فاضل متکلم فقیه مدرس جلیل معاصر، له رسالة فی الزکاة فارسیة، و شرح مجلس ابن بابویه مع رکن الدولة فارسی، و حواش کثیره متفرقة، و غیر ذلك» (۲/۳۲۷). در این میان، افندی اصفهانی^۳ (بی تا) صاحب ریاض العلماء، اضافه ای بر نوشته شیخ حر عاملی آورده است: «... أقول: توفي فی شهر رمضان سنة ثمان و تسعين و ألف، و له تعليقات علی کتاب الاحتجاج للطبرسی، و علی تفسیر الصافی لمولانا محسن الکاشی» (۵/۲۲۰).

۳-۴. مکان کتابت نسخه حجتیه و طریقه استنساخ کاتب

در نسخه من لایحضره الفقیه کتابخانه مجلس شورا (شماره ۱۲۷۵ جدید) که در سنه ۱۰۷۹ ق توسط محمد یوسف کتابت شده، دو تذکر جغرافیایی وجود دارد: یکی در صورت اجازه روایت اخبار کتاب، از طرف موسی بن ابراهیم تونی برای کتاب نسخه که در آن یادآوری مکان رویداد شده است: «... سنه ۱۰۷۹ ق، بمشهد ثامن الائمة الاطهار

۱. زنده ۱۱۰۰ ق.

۲. متوفای ۱۱۰۴ ق.

۳. متوفای ۱۱۳۰ ق.

صلوات الله و سلامه علیه...» (صدوق، ۱۰۷۹، ۶۸۲)؛ دیگری در انجامه نسخه که کاتب نوشته است: «... اقل العباد ابن محمود محمد یوسف غفرالله ذنوبهما بمحمد و اله المعصومین فی مشهد الرضا علیه الف التحیه و الثنا» (همان: ۷۱۳). بنابراین، ظاهراً کاتب نسخه در شهر مشهد اقامت داشته است.

از سوی دیگر، طبق مقدمه کتاب موسوم به کاشف الحق، این اثر در حیدرآباد هند تألیف گشته است و با اینکه نام مؤلف در آن درج نشده، اما اکنون به دو نفر منسوب است: معزالدین محمد اردستانی^۱ و نیز استاد وی، علامی فهامی شیخ محمد بن علی خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ ق)، که وی شاگرد شیخ بهایی و میرداماد بوده و پس از مهاجرت به هند، عالم بسیار مهم منطقه حیدرآباد شده است. ده‌ها سال نیز سمت پیشوای (صدراعظم) دولت قطب‌شاهیان داشته است. همچنین قابل توجه است که کتابخانه شخصی ابن خاتون پس از مرگ وی به سال ۱۰۵۹ ق، با فاصله یکی دو سال، توسط سلطان عبدالله قطب‌شاه یا به دستور وی (نک: علامه فلسفی، ۱۳۸۶: ۶۵) از هند به بندرعباس ایران و از آنجا به مشهد الرضا علیه السلام منتقل شده و در اختیار ورثه ابن خاتون قرار گرفته است (نک: نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۱۵۹ و ۱۶۰) و به سال ۱۰۶۷ ق، نسخ این کتابخانه توسط اسدالله مؤمن خاتون عاملی وقف آستان قدس رضوی شده است.

این مجموعه نسخ نفیس، جدای از آثار متنوع در موضوعات مختلف علمی و دینی، حاوی برخی از آثار و تألیفات شخص ابن خاتون عاملی و شاگردان حوزه علمیه وی است که نسخه خطی کتاب هل اتی معزالدین اردستانی (با شماره ۱۲۵۷) نیز از این جمله هستند. بنابراین، به نظر می‌رسد که کتاب موسوم به کاشف الحق یا امامت نیز، از این طریق به مشهد الرضا علیه السلام رسیده و در دسترس و استنساخ دیگران و محمد یوسف قرار گرفته است. البته گفتنی است که هنوز نتوانستیم نسخه خطی این اثر را در مجموعه نسخ وقفی ابن خاتون شناسایی کنیم و بعید نیست که این نسخه کتاب موسوم به کاشف الحق، برای استنساخ شدن از کتابخانه آستان رضوی امانت گرفته و برگردانده نشده باشد.

۱. متوفی بعد از ۱۰۶۶ ق.

۵. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

برای تعیین قدیمی‌ترین نسخه کتاب موسوم به کاشف‌الحق، لازم بود تا فهرس‌های مختلفی از نسخ خطی بررسی شوند. با توجه به اطلاعاتی که در فهرس‌های مختلف برای نسخ کاشف‌الحق ذکر شده، ظاهراً به نظر می‌رسد که قدیمی‌ترین نسخه‌های مطرح شده، متعلق به کتابخانه‌های جنوب هند می‌باشند. اما پس از بررسی آغاز و انجام نسخه و صفحات ابتدا و انتهای آن‌ها، مشخص شد که این نسخه‌ها تاریخ کتابت مستقل ندارد و فهرست‌نویسان به اعتبار شعر درج شده در انتهای متن اثر «بود پنجاه و هشت بعد هزار که به پایان رسید این گفتار»، تاریخ کتابت این نسخ را در فهرست کتابخانه درج نموده‌اند. بنابراین، در حال حاضر و با اطلاعات کنونی به دست آمده از فهرس‌های مختلف، می‌توان از نسخه خطی کتابخانه مدرسه حجتیه قم، به عنوان قدیمی‌ترین نسخه یافت شده از کتاب موسوم به کاشف‌الحق یاد کرد.

نسخه خطی کتابخانه مدرسه حجتیه (مجتمع آموزش عالی فقه) با عنوان نونویس «کشف‌الحق» و کد دستیابی ۵۴۲ (شماره قدیمی ۸۲)؛ را در تاریخ چهارشنبه ۲۲ شوال سال ۱۰۶۵ ق و توسط محمد بن یوسف بن محمود بن حاجی حیدر کتابت شده است. این نسخه دارای مشخصات ظاهری ذیل است: «نستعلیق و نسخ (کتابت دو خطه است)؛ از صفحه ۱۱ تا مقداری از نسخه، خط کتابت تغییر کرده است). عناوین و نشانی‌ها شنگرف. تعداد صفحات: ۵۲۶ صفحه؛ تعداد سطر: مختلف، ۲۳ تا ۲۵ سطر. اندازه: ۲۸*۱۹ س م».

از «محمد یوسف بن محمود بن حیدر قلی» یا «... محمود بن حاج حیدر» کاتب نسخه کاشف‌الحق کتابخانه حجتیه، اطلاعات قابل توجهی یافت نشد. همین قدر مشخص است که وی عالمی اهل مشهد بوده است که در سال ۱۰۷۹ ق اجازه روایت اخبار کتاب من لایحضر الفقیه را از موسی تونی اخذ کرده و چندین نسخه خطی درسی و دینی نیز کتابت نموده؛ که استنساخ‌های متأخر او خوش خط هستند. وی با توجه به

تاریخ کتابت یک نسخه، تا سال ۱۰۹۱ ق زنده بوده است. همچنین، ترجمه و اطلاعاتی از مجیز، یعنی موسی بن ابراهیم الحسینی التونی یافت نشد؛ ولی صاحب کتاب جامع الرواة، پیرامون شخصی که ظاهراً فرزند موسی تونی بوده، اطلاعات اندکی ذکر کرده است. ظاهراً محمد یوسف، کاتب نسخه، در شهر مشهد اقامت داشته است. از سوی دیگر، طبق مقدمه کتاب موسوم به کاشف الحق، این اثر در حیدرآباد هند تألیف گشته است و با اینکه نام مؤلف در آن درج نشده، اما اکنون به دو نفر منسوب است: معزالدين محمد اردستانی (متوفی بعد از ۱۰۶۶ ق) و نیز استاد وی، شیخ محمد خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ ق)، عالم بسیار مهم منطقه حیدرآباد؛ که ده‌ها سال نیز سمت پیشوای دولت قطب‌شاهیان داشته است. کتابخانه شخصی ابن خاتون پس از مرگ وی و با فاصله یکی دو سال، به دستور سلطان عبدالله قطب‌شاه، از هند به بندرعباس ایران و از آنجا به مشهد الرضا علیه السلام منتقل شده و در اختیار ورثه ابن خاتون قرار گرفته است؛ و در سال ۱۰۶۷ ق، همه نسخه این کتابخانه را اسدالله مؤمن خاتون عاملی، وقف آستان قدس رضوی کرده است. این مجموعه نسخ، حاوی برخی از آثار و تألیفات شخص ابن خاتون عاملی و شاگردان حوزه علمیه وی است. بنابراین، به نظر می‌رسد که کتاب موسوم به کاشف الحق یا امامت نیز، از این طریق به مشهد الرضا علیه السلام رسیده و در دسترس و استنساخ دیگران و نیز محمد یوسف قرار گرفته است.

در انتها پیشنهاد می‌شود چون در برخی فهرس نسخ خطی، کتاب امامت یا کاشف الحق، منسوب به شیخ محمد خاتون عاملی شده و وی شخصیت ممتازی است، لازم است این اثر به صورت مستقل تصحیح و چاپ و منتشر شود تا با توجه به نسخه مصحح و اصیل آن، پژوهش‌های جدیدی پیرامون مناقشات میان این اثر و کتاب حدیقة الشیعه صورت پذیرد.

منابع

۱. آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین (۱۰۹۱)، حاشیه حاشیه الباغنوی علی شرح مختصر الاصول عضدی، مخطوط؛ محمد یوسف بن محمود با شماره نسخه ۲۳۱۱، نجف: مکتبه الامام امیرالمومنین العامة.
۲. اردبیلی، احمد بن محمد (۱۳۷۷)، حدیقه الشیعه، مقدمه و تصحیح: صادق حسن‌زاده با همکاری علی‌اکبر زمانی نژاد، قم: انصاریان.
۳. اردبیلی، محمد بن علی (۱۴۰۳ ق)، جامع الرواة و ازاحة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد، بیروت: دارالاضواء.
۴. استادی، رضا (۱۳۵۴)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه حجتیه قم، قم: چاپخانه مهر استوار.
۵. استادی، رضا (۱۳۹۳)، گزیده کتاب کاشف الحق در اثبات امامت علی بن ابیطالب علیه السلام، ۸۲ صفحه، قم: بی‌نا.
۶. افندی اصفهانی، عبدالله (بی‌تا)، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، قم: مطبعه الخیام.
۷. بی‌نام (۱۰۸۱ ق)، مجموعه، مخطوط؛ محمد یوسف بن محمود با شماره نسخه ۶۲۴۱، تهران: کتابخانه مجلس شورا.
۸. تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۸ ق)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، قم: موسسه اسماعیلیان.
۹. حر عاملی، محمد بن حسن (بی‌تا)، امل الآمل فی علماء جبل عامل، تحقیق السید احمد الحسینی، بغداد: مکتبه اندلس.
۱۰. حرعاملی، محمد بن حسن (قرن ۱۱)، صلاة الجمعة، مخطوط؛ محمد یوسف بن محمود بن حیدر با شماره نسخه ۱/۱۴۵۷۰، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
۱۱. حسن‌زاده مراغه‌ای، صادق (۱۳۷۴)، «تفاوت‌های حدیقه الشیعه و کاشف الحق»، (مقاله‌ای از مجموعه مقالات کنگره)، قم: کنگره محقق اردبیلی، ص ۵۱۷-۶۱۶.

۱۲. حسن زاده مراغه‌ای، صادق (۱۳۷۷)، *حدیقة الشیعة*، مقدمه و تصحیح: صادق حسن زاده با همکاری: علی اکبر زمانی نژاد، قم: انصاریان.
۱۳. حلی، حسن بن یوسف (۱۰۸۹ ق)، *قواعد الاحکام فی معرفة (مسائل) الحلال و الحرام*، مخطوط؛ محمد بن یوسف محمود با شماره نسخه ۴۸۶، نجف: مکتبة آية الله الحكيم العامة.
۱۴. خاتونستانی (مجهول)، منسوب به معزالدين محمد اردستانی و محمد خاتون عاملی و دیگران (۱۰۵۸ ق ادعا شده)، (کتابی در موضوع امامت، بدون عنوان اصلی؛ مشهور به) *کاشف الحق*، نسخه خطی با شماره ۲۹۶۸، حیدرآباد هند: کتابخانه سالارچنگ.
۱۵. خاتونستانی (مجهول)، منسوب به معزالدين محمد اردستانی و محمد خاتون عاملی و دیگران (۱۰۶۵ ق)، (کتابی در موضوع امامت، بدون عنوان اصلی؛ مشهور به) *کاشف الحق*، نسخه خطی با شماره ۵۴۲، قم: کتابخانه مدرسه حجتیه (مجتمع آموزش عالی فقه).
۱۶. درایتی، مصطفی (۱۳۸۹ ش)، *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران*، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۷. درایتی، مصطفی (۱۳۹۱)، *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران*، تهران: کتابخانه ملی.
۱۸. زمانی نژاد، علی اکبر (۱۳۷۵)، «کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار محقق اردبیلی»، مقاله‌ای موجود در کتاب «شرح حال محقق اردبیلی و معرفی تألیفات او»، قم: کنگره بزرگداشت مقدس اردبیلی.
۱۹. سنایی، نقی (۱۳۷۴)، «کتاب حدیقة الشیعه و مقایسه آن با کاشف الحق اردستانی»، قم: کنگره محقق اردبیلی.
۲۰. شوشتری، قاضی نورالله (۱۴۰۹ ق)، *احقاق الحق و ازهاق الباطل*، مقدمه و تعلیقات: آیت الله مرعشی نجفی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۲۱. شیخ بهایی، محمد بن حسین (۱۰۷۳ ق)، *خلاصة الحساب*، مخطوط؛ محمد یوسف بن محمود ۱۶ ذیحجه ۱۰۷۳ ق با شماره نسخه ۴۶۳، تهران: کتابخانه دانشگاه تهران.

۲۲. صادقی علوی، محمود (۱۳۸۶)، بهار)، «کشمکش‌های سیاسی - نظامی قطب شاهیان با حکومت‌های هند و مسلمان دکن (از تأسیس حکومت قطب شاهیان تا سال ۱۰۰۰ ق)»، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۱۳، صص ۱۳۵-۱۶۰.
۲۳. صدوق، محمد بن علی (۱۰۷۹ ق)، من لایحضره الفقیه، مخطوط با شماره نسخه: ۱۲۷۵ جدید، ۹ صفر ۱۰۷۹ ق کاتب محمد یوسف بن محمود، تهران: مرکز نگهدارنده: کتابخانه مجلس شورا.
۲۴. عادل زاده، علی و امیررضا میرزایی (۱۴۰۳)، پاییز)، «میرلوحی سبزواری و جعل دو کتاب انیس المومنین و کفایه البرایا»، آینه پژوهش، شماره ۴، صص ۴۳۷-۴۸۸.
۲۵. علامه فلسفی، احمد (۱۳۸۶)، مکاتبات سلطان عبدالله قطب شاه، تهران: وزارت امور خارجه.
۲۶. میرلوحی موسوی اصفهانی، سید محمدهادی (۱۳۱۳ ق)، اصول العقائد و جامع الفوائد، به اهتمام حاج سیدسعید طباطبایی، اصفهان: مطبعه گل‌بهار (چاپ سنگی، ۱۲۷۴ ش).
۲۷. میرلوحی، سید محمدهادی (۱۴۰۰ ش)، اصول العقائد و جامع الفوائد (جلد ۱ و ۲)، قم: دارالنشر اسلام.
۲۸. نصرآبادی اصفهانی، محمدطاهر (۱۳۱۷)، تذکره نصرآبادی، تهران: ارمغان.
۲۹. نظام الاعرج، حسن بن محمد (۱۰۸۱ ق)، شمسیه فی اصول الحسبیه، مخطوط؛ محمد یوسف بن محمود با شماره نسخه ۱/۶۲۴۱ و ۲/۶۲۴۱، تهران: کتابخانه مجلس شورا.
۳۰. همایی فر، بهروز؛ صدرایی خویی، علی (۱۳۹۶)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجتمع آموزش عالی فقه (مدرسه مبارکه حجتیه قم)، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (جامعه المصطفی علیه السلام).
۳۱. همایی فر، بهروز و علی صدرایی خویی (۱۳۹۸)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجتمع آموزش عالی فقه (مدرسه مبارکه حجتیه قم)، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (جامعه المصطفی علیه السلام).